

การปรับตัวของผู้ประกอบการวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (SMEs) ในการจ้างงาน
แรงงานต่างด้าวในยุคโควิด-19 : กรณีศึกษาภาคการบริการ จังหวัดปทุมธานี
The Adaptation of SMEs entrepreneurs for Foreign Workers Employment
during Covid-19 Pandemic: A Case Study of Service Sector
in Pathumthani Province

เบญจพร บุญบำรุง¹ สุภาศพรณ ตั้งตรงไพโรจน์²
Benjaporn Boonbamrung, Supaphan Tangtrongpairoj

บทคัดย่อ (Abstract)

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ ดังนี้ 1) เพื่อศึกษาผลกระทบจากสถานการณ์โรคโควิด-19 ต่อผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ ที่มีการจ้างงานแรงงานต่างด้าว 2) เพื่อศึกษาแนวทางการปรับตัวในการจ้างงานแรงงานต่างด้าวของผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ ในจังหวัดปทุมธานี และ 3) เพื่อเสนอแนะแนวทางในการปรับตัวหลังจากสถานการณ์โรคโควิด-19 ต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในจังหวัดปทุมธานี โดยวิธีการดำเนินการวิจัยใช้แบบสอบถามและการสัมภาษณ์เป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่างผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ ในจังหวัดปทุมธานี แบ่งเป็นกลุ่มตัวอย่างในเชิงปริมาณจำนวน 150 คน และในเชิงคุณภาพจำนวน 7 คน ในการวิเคราะห์ข้อมูลใช้สถิติพรรณนา ได้แก่ ร้อยละ ความถี่ ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน โดยผลการวิจัย พบว่า ระดับความคิดเห็นเกี่ยวกับผลกระทบจากสถานการณ์โรคโควิด-19 ต่อผู้ประกอบการที่มีการจ้างงานแรงงานต่างด้าว ในภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง มีค่าเฉลี่ยเท่ากับ 3.25 และการปรับตัวของผู้ประกอบการในการจ้างงานแรงงานต่างด้าวช่วงสถานการณ์โรคโควิด-19 อยู่ในระดับมาก มีค่าเฉลี่ยเท่ากับ 3.44

คำสำคัญ (Keywords) : ผู้ประกอบการ SMEs; สถานการณ์โรคโควิด-19; แรงงานต่างด้าว

Abstract

The objectives of this research were: 1) to study the impact of the COVID-19 pandemic of SMEs entrepreneurs on foreign worker employment in the service sector 2) to study guidelines for the adaptation of SMEs entrepreneurs on foreign workers employment in the service sector; and 3) to suggest guidelines for adapting after the COVID-19 pandemic to relevant agencies in Pathum Thani Province. Questionnaires and interviews were used as tools to collected data from a sample of SMEs entrepreneurs in the service sector in Pathum Thani Province. The sample was divided into a quantitative sample of 150 and a qualitative sample

Received: 2022-12-14 Revised: 2023-03-31 Accepted: 2023-04-02

¹ นักศึกษาปริญญาโท ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนามนุษย์และสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย Master Degree Student in Master of Art, Human and Social Development, Chulalongkorn University. E-mail: ben.minkbdc32@gmail.com

² สถาบันเอเชียศึกษาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย Institute of Asian Studies, Chulalongkorn University. E-mail: supaphan.t@gmail.com

of 7 persons. Descriptive statistics were used for data analysis: percentage, frequency, and standard deviation. This study found that 1) the impact of the COVID-19 pandemic on the entrepreneurs for foreign worker employment, at a moderate level with mean of 3.2, and 2) their adjustment for foreign worker employment during the COVID-19 pandemic at a high level with mean of 3.44

Keywords: SMEs entrepreneurs; COVID-19 pandemic; Foreign Worker

บทนำ (Introduction)

สถานการณ์การแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 หรือโรคโควิด-19 (COVID-19 ย่อมาจาก Coronavirus Disease 2019) พบครั้งแรกที่ประเทศจีน เริ่มระบาดหนักเป็นวงกว้างในช่วงเดือนธันวาคม พ.ศ. 2562 ทางองค์การอนามัยโลก (World Health Organization; WHO) ได้ประกาศให้สถานการณ์โรคระบาดนี้เป็นภาวะฉุกเฉินทางสาธารณสุขระหว่างประเทศ ต่อมาในวันที่ 30 มกราคม พ.ศ. 2563 โรคโควิด-19 ได้แพร่ระบาดไปหลายประเทศทั่วโลก รวมถึงประเทศไทย (กรมควบคุมโรค กระทรวงสาธารณสุข, 2563) โดยรัฐบาลไทยมีนโยบายเพื่อผ่อนคลายมาตรการและควบคุมโรคให้สอดคล้องกับสถานการณ์การแพร่ระบาดของโรคโควิด-19 ภายใต้เงื่อนไขของประชาชน ผู้ประกอบการ และผู้เกี่ยวข้องจากการที่รัฐบาลได้ออกประกาศสถานการณ์ฉุกเฉินควบคุมพื้นที่จุดเสี่ยง เช่น มาตรการปิดเมือง (Lockdown) ภายในประเทศ ควบคุมการเดินทางทั้งภายในและระหว่างประเทศ ปิดสถานประกอบการที่มีความเสี่ยงเป็นต้น ก่อให้เกิดความกังวลต่อการดำเนินชีวิตของประชาชน สร้างความเสียหายในหลายด้าน หลายธุรกิจแบกรับภาระไม่ไหวต้องยุติการดำเนินกิจการส่งผลให้ภาพรวมเศรษฐกิจของประเทศเกิดการชะงักถ่วง รวมไปถึงเป็นปัจจัยสำคัญทำให้เกิดวิกฤตเศรษฐกิจโลก (Global Economic Crisis) อีกทั้งได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของประชาชนในเชิงบวกและเชิงลบ

จังหวัดปทุมธานีเป็นแหล่งแห่งการพัฒนาและศูนย์รวมความเจริญที่สำคัญของประเทศ มีการบริหารจัดการสาธารณสุขไปอย่างมีประสิทธิภาพเพื่อรองรับการพัฒนาเมือง มีการขยายตัวทางด้านอุตสาหกรรม พื้นที่การค้า และการลงทุนอย่างต่อเนื่อง อีกทั้งยังเป็นแหล่งรวมสถานที่สำคัญๆ ไว้อย่างเช่น นิคมอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ ศูนย์กลางการศึกษาชั้นนำของประเทศ แหล่งรวบรวมและกระจายสินค้าที่สำคัญ รวมถึงมีตลาดการเกษตรที่ใหญ่ที่สุดของประเทศ จากความสำคัญนี้ทำให้มีประชาชนในวัยทำงาน นักศึกษา และกลุ่มแรงงานหลังไหลเข้ามาทำงานและอยู่อาศัยอย่างหนาแน่น ทำให้ส่งผลกระทบต่อสถานการณ์การแพร่ระบาดของโรคโควิด-19 ที่มีอัตราเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว และเป็นพื้นที่ควบคุมสูงสุดตามความในมาตรา 9 แห่งพระราชกำหนดการบริหารราชการในสถานการณ์ฉุกเฉิน พ.ศ.2548 (สำนักงานแรงงานจังหวัดปทุมธานี, 2564) จากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโรคโควิด-19 ส่งผลกระทบต่อแหล่งเศรษฐกิจที่สำคัญและแหล่งการจ้างงานขนาดใหญ่ของจังหวัดปทุมธานีอย่างวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (Small and Medium Enterprise; SMEs) ทั้งในระยะสั้นและระยะยาว จากข้อมูลสถิติจะพบว่าจังหวัดปทุมธานีมีผู้ประกอบการ SMEs ที่ได้รับการจดทะเบียนการค้าธุรกิจมากที่สุดในลำดับต้น ๆ ของเขตปริมณฑล เป็นจำนวนทั้งสิ้น 74,506 คน มีผู้ประกอบการจำแนกตามหมวดธุรกิจสูงสุด คือ ผู้ประกอบการร้านขายของชำ จำนวน 7,096 คน ผู้ประกอบการบริการด้านอาหาร จำนวน 5,753 คน และผู้ประกอบการการเช่าด้านอสังหาริมทรัพย์ จำนวน 4,102 คน อีกทั้งเป็นแหล่งการจ้างงานมากที่สุดรองจากกรุงเทพมหานคร

สมุทรปราการ และชลบุรีตามลำดับ เป็นจำนวน 452,186 คน โดยแบ่งการจ้างงานแรงงานเป็นภาคการบริการ 195,997 คน ภาคการค้า 139,687 คน และภาคการผลิต 114,792 คน มีปริมาณการจ้างงานเพิ่มมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง (Dashboard สำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจขนาดกลาง และขนาดย่อม, 2564)

แรงงานต่างด้าวนั้นถือว่าเป็นหน่วยขับเคลื่อนเศรษฐกิจที่สำคัญในหลายภาคธุรกิจทั้งในระดับประเทศจนถึงระดับท้องถิ่น ในส่วนของตลาดแรงงานไทยมีแนวโน้มว่าจะมีการพึ่งพาแรงงานต่างด้าวที่สูงมากขึ้นในลักษณะการทำงานประเภทงานหนัก งานสกปรก และงานที่อันตราย นับว่าเป็นทางเลือกในการแก้ไขปัญหาการขาดแคลนแรงงานได้เป็นอย่างดี ดังนั้น ในส่วนการประกอบธุรกิจ แรงงานต่างด้าวจึงเป็นเหตุปัจจัยสำคัญในการช่วยลดต้นทุนการผลิต เพิ่มอุปทานด้านแรงงาน รวมถึงช่วยเพิ่มศักยภาพในการผลิต จากการศึกษาของอมรรักษ์ สวนชุมพล และคณะ (2560: 151-153) พบว่า มีแรงงานต่างด้าวเข้ามาทำงานและอาศัยอยู่ในจังหวัดปทุมธานี เป็นจำนวนมากกว่าแสนคน โดยเข้ามาทำงานหรืออาศัยอยู่แบบถาวรและชั่วคราวในชุมชนหรือพื้นที่บริเวณอำเภอคลองหลวงมากที่สุด มีการทำงานประเภทงานรับจ้าง เช่น การแบกหาม การขนย้ายสิ่งของหรือสินค้า ส่วนใหญ่เป็นแรงงาน 3 สัญชาติ (เมียนมา ลาว และกัมพูชา) และพบว่าช่วงสถานการณ์โรคโควิด-19 ตั้งแต่ในไตรมาส 1 ปี 2564 มีจำนวนแรงงานต่างด้าวที่ได้รับอนุญาตทำงานจำนวน 5,184 คน และมีการจ้างงานแรงงานต่างด้าวลดลงอย่างต่อเนื่องเมื่อเทียบกับปีก่อนเกิดสถานการณ์โรคโควิด-19 (สำนักงานแรงงานจังหวัดปทุมธานี, 2564)

จากที่กล่าวมานั้นจะพบว่า วิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม หรือ SMEs มีความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจในหลายมิติ ทั้งในด้านการเป็นผู้ผลิตสินค้าและบริการที่มีความหลากหลาย รวมถึงยังมีบทบาทเป็นอย่างมากต่อการจ้างงานของประเทศ แล้วยังเป็นกลไกสำคัญต่อการเสริมสร้างรากฐานที่มั่นคงทางเศรษฐกิจ และเป็นช่องทางหลักในการกระจายรายได้ไปสู่ภาคประชาชนอย่างทั่วถึง (ฐิตา เกกานนท์, 2562) ด้วยสถานการณ์โรคโควิด-19 จึงเป็นเหตุสำคัญที่ส่งผลกระทบต่อผู้ประกอบการ SMEs ที่มีการพึ่งพาแรงงานต่างด้าวในวงกว้าง (ตรีนุช ไพชยนต์วิจิตร, 2563) โดยเฉพาะในภาคการบริการ เพราะต้องเผชิญกับปัญหาการขาดแคลนแรงงาน ต้นทุนการผลิต สุขอนามัย รวมถึงนโยบายและกฎหมาย ทำให้ต้องปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงในการดำเนินกิจการ การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างทางธุรกิจ การประยุกต์ใช้เทคโนโลยีที่เกิดขึ้นใหม่ และการจัดการความปลอดภัยทางสาธารณสุข ดังนั้น การปรับตัวในการจ้างงานแรงงานต่างด้าวจึงเป็นความท้าทายสำหรับผู้ประกอบการ จากอัตราการจ้างงานที่ลดลงได้สะท้อนให้เห็นถึงผลกระทบที่เกิดขึ้น เพราะกำลังแรงงานนั้นเป็นปัจจัยสำคัญต่อการดำเนินกิจการ ผู้ประกอบการต้องปรับตัวในการจ้างงานให้สอดคล้องกับสถานการณ์โรคโควิด-19 และภายใต้การพัฒนาเทคโนโลยี นวัตกรรม ที่จะเข้ามาเกี่ยวข้องต่อโครงสร้างธุรกิจที่มีการทดแทนการใช้แรงงานต่างด้าวในรูปแบบที่เหมาะสม เพื่อลดการเกิดผลกระทบให้น้อยที่สุด เพื่อความอยู่รอดท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงครั้งยิ่งใหญ่ และเพื่อให้ผู้ประกอบการมีความมั่นคงและยั่งยืนต่อการดำเนินธุรกิจต่อไป ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจศึกษาผลกระทบจากสถานการณ์โรคโควิด-19 ต่อผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ ที่มีการจ้างงานแรงงานต่างด้าว ศึกษาแนวทางการปรับตัวในการจ้างงานแรงงานต่างด้าวของผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ นำไปสู่การเสนอแนะแนวทางสำหรับผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ ในการปรับตัวหลังจากสถานการณ์โรคโควิด-19 ต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในพื้นที่จังหวัดปทุมธานี

วัตถุประสงค์การวิจัย (Research Objectives)

1. เพื่อศึกษาผลกระทบจากสถานการณ์โรคโควิด-19 ต่อผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการที่มีการจ้างงานแรงงานต่างด้าว ในจังหวัดปทุมธานี
2. เพื่อศึกษาแนวทางการปรับตัวในการจ้างงานแรงงานต่างด้าวของผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ ในจังหวัดปทุมธานี
3. เพื่อเสนอแนะแนวทางสำหรับผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ ในการปรับตัวหลังจากสถานการณ์โรคโควิด-19 ต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ในจังหวัดปทุมธานี

วิธีดำเนินการวิจัย (Research Methods)

1. ขอบเขตของการวิจัย

1.1 ขอบเขตเชิงเนื้อหา

การศึกษานี้ผู้วิจัยมุ่งศึกษา 2 ประเด็น คือ 1) ผลกระทบในการจ้างงานแรงงานต่างด้าวของผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ จากสถานการณ์โรคโควิด-19 โดยศึกษาสภาพการจ้างงานในช่วงระยะเวลา ดังนี้ 1.ช่วงก่อนสถานการณ์โรคโควิด-19 2. ช่วงขณะเกิดสถานการณ์โรคโควิด-19 และ 2.แนวทางการปรับตัวในการจ้างงานแรงงานต่างด้าวของผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ ประกอบด้วยสภาพการจ้างงานปัจจุบัน และผลจากการปรับตัวในการจ้างงาน

1.2 ขอบเขตด้านประชากร กลุ่มตัวอย่าง และผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

ประชากร จากข้อมูลสถิติสำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (2564) ชี้ให้เห็นว่า ผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการมีจำนวนมากที่สุด รวมถึง เป็นภาคธุรกิจที่มีการพึ่งพาแรงงานต่างด้าวและได้รับผลกระทบอย่างมากในช่วงสถานการณ์โรคโควิด-19 ดังนั้น ประชากรที่ใช้ศึกษาในครั้งนี้ คือ ผู้ประกอบการ SMEs ในจังหวัดปทุมธานี จำนวน 35,446 คน

กลุ่มตัวอย่าง แบ่งเป็น ดังนี้ 1) กลุ่มตัวอย่างการวิจัยเชิงปริมาณ โดยมีกลุ่มเป้าหมาย คือ ผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ จังหวัดปทุมธานี โดยพิจารณาจากการจ้างงานแรงงานต่างด้าว 3 สัญชาติ จำนวนตั้งแต่ 1-100 คน และก่อตั้งกิจการเป็นระยะเวลาตั้งแต่ 2 ปีขึ้นไป กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัยในกรณีที่ไม่ทราบจำนวนประชากรที่แน่นอน ผู้วิจัยจึงเลือกใช้สูตรการคำนวณของคอคแรน (Cochran, 1977 อ้างถึงใน ธีรฤดี เอกะกุล, 2543: 21) โดยกำหนดค่าคาดเคลื่อนที่ยอมรับได้ 5% ที่ระดับความเชื่อมั่น 95% ได้จำนวนกลุ่มตัวอย่าง 384 ตัวอย่าง แต่เนื่องจากว่ากลุ่มตัวอย่างมีข้อจำกัดในการเก็บข้อมูล คือ 1.กลุ่มเป้าหมายเข้าถึงได้ยาก 2.ข้อจำกัดด้านงบประมาณ และ 3.สถานการณ์โรคโควิด-19 ทำให้เป็นอุปสรรคต่อการเก็บข้อมูล ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้ทำการศึกษาจากกลุ่มตัวอย่าง โดยกำหนดไว้ที่ 50 % ของกลุ่มตัวอย่างทั้งหมด เป็นจำนวน 192 ตัวอย่าง ผู้วิจัยกำหนดขนาดกลุ่มตัวอย่างโดยใช้วิธีการสุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง (Purposive Sampling) เมื่อทำการแจกแบบสอบถามกับกลุ่มตัวอย่างแล้ว พบว่า กลุ่มตัวอย่างไม่ค่อยให้ความร่วมมือและตอบแบบสอบถามไม่ครบทุกข้อคำถาม จึงได้ข้อมูลจำนวนกลุ่มตัวอย่างเพียง 150 ตัวอย่าง และ 2) กลุ่มผู้ให้ข้อมูลที่ใช้ในการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพใช้วิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth interview) กับผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key information) คือ ผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ จำนวน 7 ท่าน โดยใช้การเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเฉพาะเจาะจง (Purposive Sampling) และเลือกแบบสโนว์บอลล์ (Snowball sampling) เลือกกลุ่มตัวอย่างที่เป็นลักษณะเครือข่าย กลุ่มตัวอย่างเสนอบุคคลที่มีลักษณะใกล้เคียงกัน

1.3 ขอบเขตด้านระยะเวลาที่ใช้ศึกษา ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตด้านระยะเวลาการศึกษา ตั้งแต่เดือนเมษายน ถึงเดือนตุลาคม พ.ศ. 2565

1.4 ขอบเขตด้านพื้นที่ การศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตของพื้นที่ คือ จังหวัดปทุมธานี เนื่องจากเป็นแหล่งที่มีผู้ประกอบการ SMEs และมีแรงงานต่างด้าวอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก อีกทั้งเป็นแหล่งรวมความเจริญที่สำคัญ เป็นแหล่งจ้างงานแรงงานขนาดใหญ่ และมีผู้ประกอบการ SMEs ที่ได้รับผลกระทบจากสถานการณ์โรคโควิด-19

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

2.1 แบบสอบถาม (Questionnaires) ผู้วิจัยสร้างแบบสอบถามเชิงโครงสร้าง เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับการปรับตัวของผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ ที่มีการจ้างงานแรงงานต่างด้าว จากสถานการณ์โรคโควิด-19 จังหวัดปทุมธานี

2.2 การสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง (Semi-Structured Interview) เพื่อทราบถึงข้อมูลผลกระทบ แนวทางการปรับตัวของผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ ในการจ้างงานแรงงานต่างด้าวในเชิงลึก

3. การเก็บรวบรวมข้อมูล

3.1 การเก็บข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Data) เป็นข้อมูลที่ยังไม่ได้ผ่านการวิเคราะห์ ได้แก่ การเก็บข้อมูลแบบสอบถามและการสัมภาษณ์ผู้ประกอบการ SMEs ด้านการบริการ ที่มีการจ้างงานแรงงานต่างด้าว จังหวัดปทุมธานี

3.2 การเก็บข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Data) เป็นการรวบรวมข้อมูลจากเอกสารงานวิจัย (Documentary Research) ศึกษาข้อมูลพื้นฐาน โดยศึกษาจากบทความทางวิชาการ รายงานการวิจัย รายงานการสัมมนา และวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้อง การสืบค้นข้อมูลทางอินเทอร์เน็ต ซึ่งสนับสนุนข้อมูลตามวัตถุประสงค์

4. การวิเคราะห์ข้อมูล แบ่งออกเป็น 2 ส่วนสำคัญ คือ 1) การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณ เมื่อทำการเก็บรวบรวมข้อมูล ทำการตรวจสอบความถูกต้องและความน่าเชื่อถือของเครื่องมือวัดได้แล้ว จะได้นำมาลงรหัส บันทึกข้อมูล และนำข้อมูลไปประมวลผลด้วยเครื่องคอมพิวเตอร์ จากนั้นวิเคราะห์ด้วยวิธีสถิติ โดยใช้โปรแกรมสำเร็จรูปสำหรับการวิจัย ทำการวิเคราะห์ข้อมูลและจัดทำตารางวิเคราะห์ทางสถิติเพื่อเสนอผลการวิเคราะห์และสรุปผลการวิจัย และ 2) การวิเคราะห์ข้อมูลสัมภาษณ์แบบเชิงลึก นำมาประมวลผลและวิเคราะห์เพื่อศึกษาการปรับตัวของผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ ในการจ้างงานแรงงานต่างด้าวจากสถานการณ์โรคโควิด-19

ผลการวิจัย (Research Results)

จากการศึกษา พบว่า ผลการวิจัยในแต่ละวัตถุประสงค์ของการวิจัยสามารถสรุปได้ ดังนี้

1. ผลกระทบจากสถานการณ์โรคโควิด-19 ต่อผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ ที่มีการจ้างงานแรงงานต่างด้าว

สภาพการจ้างงานแรงงานต่างด้าวก่อนสถานการณ์โรคโควิด-19 ของผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ พบว่าแรงงานต่างด้าวช่วยทดแทนกำลังแรงงานคนไทยได้มาก มีความอดทน ตั้งใจทำงาน ขยัน คล่องแคล่ว และไม่เลือกงาน ส่วนใหญ่การจ้างงานแรงงานต่างด้าวช่วยประหยัดต้นทุนให้กับกิจการ อีกทั้ง

แรงงานต่างด้าวมีการลาป่วย ลางาน ลาออกน้อยกว่าแรงงานไทย และผู้ประกอบการส่วนใหญ่ไม่ขาดแคลนแรงงานต่างด้าว

ผลการศึกษาในช่วงสถานการณ์โรคโควิด-19 ด้านการขาดแคลนแรงงานส่งผลกระทบในระดับปานกลาง พบว่า ผู้ประกอบการหาแรงงานต่างด้าวได้ยากขึ้น เนื่องจากมาตรการปิดพรมแดน และมีแรงงานต่างด้าวไม่เพียงพอต่อความต้องการในการดำเนินกิจการของผู้ประกอบการบางกิจการ สำหรับในด้านต้นทุนการผลิตส่งผลกระทบในระดับปานกลาง พบว่าผู้ประกอบการต้องมีการแบกรับต้นทุนค่าใช้จ่ายเรื่องค่าจ้างแรงงานต่างด้าวเพิ่มมากขึ้น เช่น ค่าจ้าง ค่าอาหาร ค่าที่พัก เป็นต้น และผู้ประกอบการบางส่วนเลือกใช้เทคโนโลยีเข้ามาทดแทนกำลังแรงงานแต่มีต้นทุนที่สูงกว่าต้นทุนค่าจ้างแรงงานต่างด้าว ส่วนในด้านกฎหมายและนโยบายรัฐส่งผลกระทบในระดับปานกลาง พบว่า ผู้ประกอบการต้องมีการดำเนินการนำเข้าแรงงานต่างด้าวหลายขั้นตอน และสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมากขึ้น โดยผู้ประกอบการบางรายต้องรับผิดชอบค่าใช้จ่ายในการดำเนินการนำเข้าแรงงานต่างด้าวเพิ่มขึ้น เช่น ค่าตรวจโรค ค่ากักตัว และส่วนใหญ่ไม่ได้รับการสนับสนุนสิ่งของบรรเทาทุกข์ในการคัดกรองและกักตัวของแรงงานต่างด้าวจากหน่วยงานภาครัฐ สำหรับในด้านทักษะฝีมือส่งผลกระทบในระดับปานกลาง พบว่าผู้ประกอบการต้องเพิ่มต้นทุนในการฝึกอบรมให้กับพนักงานที่เป็นแรงงานต่างด้าวเพิ่มขึ้น และต้องการแรงงานที่มีความสามารถในการทำงานกับเทคโนโลยีเพิ่มขึ้นอยู่ในระดับปานกลาง ส่วนด้านการบริหารจัดการส่งผลกระทบในระดับปานกลาง พบว่าแรงงานต่างด้าวต้องปรับเปลี่ยนการใช้ชีวิตที่แตกต่างไปจากเดิม เช่น เพิ่มมาตรการป้องกันตนเองและผู้เกี่ยวข้องอยู่ในระดับมาก และผู้ประกอบการบางรายมีการจัดการให้แรงงานต่างด้าวต้องทำงานในหลายหน้าที่เพิ่มขึ้น และในด้านสุขอนามัยส่งผลกระทบในระดับมากในแง่บวก พบว่า แรงงานต่างด้าวมีการปฏิบัติตามมาตรการสาธารณสุข มีการระมัดระวังหรือการป้องกันตนเอง สามารถเข้าถึงอุปกรณ์ในการป้องกันตัวเองจากโรคโควิด-19 เช่น หน้ากากอนามัย เจลแอลกอฮอล์ และแรงงานต่างด้าวมีความรู้เกี่ยวกับการป้องกันตัวเองจากโรคโควิด-19 ไม่น้อยไปกว่าคนไทยอยู่ในระดับมาก

2. การปรับตัวในการจ้างงานแรงงานต่างด้าวของผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ จากสถานการณ์โควิด-19 ในจังหวัดปทุมธานี

แนวทางการปรับตัวของผู้ประกอบการในการแก้ไขปัญหาที่เหมาะสมอยู่ในระดับมาก พบว่าหากผู้ประกอบการพบแรงงานที่มีอาการป่วยจะให้หยุดทำงาน กักตัวตามระยะเวลาที่กำหนด หรือไปพบแพทย์ทันที โดยส่วนมากจะแจ้งให้แรงงานใส่หน้ากากในพื้นที่ร้านหรือโรงงานอย่างเคร่งครัด หมั่นทำความสะอาดที่ทำงานหรือบริเวณที่มีแรงงานอยู่ด้วยกัน แบ่งบริเวณที่พักหรือที่ทำงานให้ชัดเจนระหว่างกลุ่มเสี่ยงกับกลุ่มปลอดภัย แล้วคอยจัดหาอุปกรณ์ป้องกันให้กับแรงงาน เช่น หน้ากากอนามัย แอลกอฮอล์ที่เพียงพอ ซึ่งจะมีการคัดกรองแรงงานในการเข้ามาทำงานและได้มีการคัดกรองบุคคลภายนอกที่เข้ามาใช้บริการ เช่น ตรวจหาเชื้อ ATK ตรวจวัดอุณหภูมิ ฉีดสเปรย์แอลกอฮอล์ ใส่หน้ากาก เพื่อความปลอดภัย อีกทั้งผู้ประกอบการได้อบรม หรือให้ความรู้กับแรงงานต่างด้าวให้เข้าใจเกี่ยวกับมาตรการป้องกัน และได้สนับสนุนการลดค่าใช้จ่ายในการดำรงชีวิตของแรงงานต่างด้าว เช่น ที่พัก ค่าน้ำ ค่าไฟ ค่าอาหาร

การตอบสนองต่อเหตุการณ์ไม่คาดคิดโดยผู้ประกอบการมีการปรับตัวอยู่ในระดับปานกลาง พบว่าผู้ประกอบการส่วนมากมีการปฏิบัติตามมาตรการของภาครัฐเพื่อลดความเสี่ยง เช่น ลดจำนวนคนมาใช้บริการ ลดการรวมตัวของแรงงาน มีผู้ประกอบการบางรายได้ปรับโครงสร้างแรงงานต่างด้าวและแรงงานไทยให้สอดคล้องและเพียงพอต่อการดำเนินกิจการที่มีรายได้ลดลง โดยรักษาแรงงานต่างด้าวไว้ตามเดิม แต่อาจจะมี

การปรับลดค่าจ้างบางส่วน ปรับลดชั่วโมงการทำงาน และเมื่อต้องมีการปิดกิจการ ยกเลิกจ้างหรือแรงงานต่างด้าวต้องการหานายจ้างใหม่ ผู้ประกอบการมีความยินดีและได้ช่วยดำเนินการด้านเอกสารให้แรงงานต่างด้าวในการหานายจ้างใหม่อยู่ในระดับปานกลาง ซึ่งมีผู้ประกอบการจำนวนน้อยที่มีการปรับลดหรือปลดจำนวนแรงงานต่างด้าวเพื่อควบคุมต้นทุนกิจการ รวมถึงผู้ประกอบการส่วนน้อยที่จะจ่ายเงินชดเชยให้กับแรงงานต่างด้าวที่สมัครใจลาออก

การทำงานร่วมกับผู้อื่นโดยผู้ประกอบการมีการปรับตัวอยู่ในระดับมาก พบว่าผู้ประกอบการส่วนใหญ่มีความรู้สึกเห็นอกเห็นใจและเข้าใจความแตกต่างของแรงงานต่างด้าว ทั้งทักษะความสามารถ ภาษายอมรับความคิดเห็นของแรงงานต่างด้าวเพื่อเป็นประโยชน์ในการทำงาน เลือกแรงงานต่างด้าวที่สามารถเข้าใจความต้องการของลูกค้าหรือผู้มาใช้บริการได้เป็นอย่างดี อีกทั้งมีการสื่อสารกับแรงงานต่างด้าวอย่างเข้าใจและเป็นมิตร เมื่อมีการรับรู้ข้อมูลข่าวสาร นโยบายรัฐ แล้วจะมาสื่อสารและแนะนำการทำงานให้แรงงานต่างด้าวมีการปรับตัวได้ทั่วถึง และในการพัฒนากิจการผู้ประกอบการล้วนมีความต้องการผู้เชี่ยวชาญหรือนักวิชาการมาให้ความรู้เรื่องการใช้เทคโนโลยี และข้อมูลกฎหมายเกี่ยวกับแรงงานต่างด้าว การฝึกฝนและการเรียนรู้โดยผู้ประกอบการมีการปรับตัวอยู่ในระดับปานกลาง พบว่าผู้ประกอบการบางส่วนมีการปรับใช้เทคโนโลยี เพิ่มช่องทางการบริการผ่านแพลตฟอร์มออนไลน์ เช่น การขนส่ง การขายสินค้า การบริการต่างๆ มีการแนะนำให้แรงงานต่างด้าวสามารถใช้เทคโนโลยีในการทำงานได้ตามความต้องการ นำระบบดิจิทัลมาทดแทนการใช้แรงงาน เช่น การบริการแบบเดลิเวอรี่ เพื่อลดการสัมผัสกับลูกค้าหรือบุคคลที่เกี่ยวข้อง และมีการปรับใช้เทคโนโลยีเพื่อลดขั้นตอนการทำงานให้มีลักษณะอัตโนมัติมากขึ้น

การรับมือต่อสถานการณ์ตึงเครียดโดยผู้ประกอบการมีการปรับตัวอยู่ในระดับมาก พบว่าผู้ประกอบการที่มีการจ้างงานแรงงานต่างด้าว สามารถปรับตัวในการรับมือต่อสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงได้เป็นอย่างดี โดยส่วนมากมีการคอยช่วยเหลือและให้กำลังใจกับแรงงานต่างด้าว สร้างอารมณ์ให้มีความสุขได้ มีสติรับมือต่อภาวะความเครียด และควบคุมอารมณ์หรือความวิตกกังวลกับปัญหาที่เกิดขึ้นได้มากพอสมควร

3. เสนอแนะแนวทางสำหรับผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ ในการปรับตัวหลังจากสถานการณ์โรคโควิด-19 ต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ในจังหวัดปทุมธานี

แนวทางสำหรับผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ ในการปรับตัวหลังจากสถานการณ์โรคโควิด-19 ในด้านเศรษฐกิจ โดยสรุปได้ ดังนี้

3.1 ต้องการให้ภาครัฐส่งเสริม สนับสนุนการกระตุ้นเศรษฐกิจ เนื่องจากภาวะเศรษฐกิจฝืดผวนทำให้วัตถุดิบมีราคาสูงขึ้น ส่งผลต่อต้นทุนค่าจ้างแรงงานที่ต้องปรับเปลี่ยน

3.2 ต้องการการสนับสนุนในเรื่องเงินทุนจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เพื่อต่อยอดทางการตลาด

3.3 ต้องการองค์ความรู้ ที่เอื้ออำนวยให้ผู้ประกอบการในพื้นที่

3.4 ต้องการการสนับสนุนจากภาคีเครือข่ายกับส่วนราชการอื่นๆ ในพื้นที่ ในการจัดหาช่องทางการตลาด ประสานงานกับหน่วยงานที่สนับสนุนทางการค้า การบริการ โดยผลักดันให้สินค้าและบริการได้มาตรฐาน

3.5 ต้องการผู้เชี่ยวชาญมาให้ความรู้เรื่องการใช้เทคโนโลยี การใช้ช่องทางสื่อสังคมออนไลน์ รวมถึงแอปพลิเคชันต่างๆ เพื่อเอื้ออำนวยและเพิ่มความสะดวกต่อการค้าและบริการ เพื่อลดขั้นตอนการทำงานให้รวดเร็ว สะดวกมากขึ้น

แนวทางสำหรับผู้ประกอบการ SMEs ภาคบริการ ในการปรับตัวหลังจากสถานการณ์โรคโควิด-19 ในด้านสังคม โดยสรุปได้ ดังนี้

3.6 ควรเลือกการขึ้นทะเบียนแรงงานต่างด้าวให้ถูกต้องตามกฎหมาย เพื่อการคุ้มครองสิทธิของแรงงานที่เหมาะสม

3.7 ควรให้ความรู้ แนะนำแนวทางการปฏิบัติตัวที่ถูกต้องในด้านสุขอนามัย หมั่นรักษาความปลอดภัย ความสะอาดของแรงงานและลูกค้าที่เข้ามาใช้บริการ รวมถึงให้ความสำคัญในเรื่องของการป้องกันควบคุมการเข้า-ออกพื้นที่ทำงานและที่พักอาศัย

3.8 ควรสื่อสารกับแรงงานและคอยแจ้งข้อมูลสถานการณ์ต่างๆ อย่างสม่ำเสมอ

อภิปรายผลการวิจัย (Research Discussion)

ผลกระทบจากสถานการณ์โรคโควิด-19 ต่อผู้ประกอบการ SMEs ภาคบริการ ที่มีการจ้างงานแรงงานต่างด้าว

ภายใต้สถานการณ์โรคโควิด-19 ทำให้ผู้ประกอบการ SMEs ได้รับผลกระทบจำนวนมาก โดยเฉพาะในมิติด้านเศรษฐกิจ เนื่องจากสาเหตุต่างๆ เช่น การขาดแคลนแรงงาน ความล่าช้า และทรัพยากรในการผลิต เป็นต้น ผู้ประกอบการต้องประสบกับภาวะด้านต้นทุนที่ไม่สามารถแบกรับกับการจ้างงานแรงงานต่างด้าวได้ในระยะยาว ในกิจการหลาย ๆ แห่งมีความจำเป็นต้องปรับตัวเพื่อยังคงให้กิจการอยู่รอด เช่น เลิกจ้างแรงงาน ลดจำนวนแรงงาน และปรับเปลี่ยนวิธีการทำงาน จากการศึกษาทำให้ทราบว่าในช่วงสถานการณ์โรคโควิด-19 ได้ส่งผลกระทบให้ผู้ประกอบการ SMEs ขาดแคลนแรงงานอยู่ในระดับปานกลาง ทำให้หาแรงงานต่างด้าวได้ยากขึ้น เนื่องจากมาตรการปิดพรมแดนและมีจำนวนแรงงานต่างด้าวไม่เพียงพอต่อความต้องการในการดำเนินกิจการอยู่ในระดับปานกลาง อย่างไรก็ตามในการศึกษาเชิงคุณภาพ พบว่าผู้ประกอบการส่วนใหญ่ไม่ค่อยได้รับผลกระทบจากการขาดแคลนแรงงานต่างด้าว เนื่องจากมีการวางแผนในการทำงานและกำหนดวันลาให้กับแรงงานต่างด้าวและไม่อนุญาตให้แรงงานต่างด้าวเดินทางกลับประเทศในช่วงสถานการณ์โรคโควิด-19 โดยมีการเพิ่มสวัสดิการต่างๆ เพื่อดึงดูดไม่ให้แรงงานย้ายถิ่นหรือย้ายงาน อีกทั้งมองว่าแรงงานต่างด้าวที่มีอยู่สามารถทดแทนแรงงานคนไทยได้เป็นอย่างดี เพียงแนะนำหรือสอนให้ปฏิบัติตามไปด้วย

สำหรับในด้านต้นทุนการผลิต พบว่าผู้ประกอบการได้รับผลกระทบด้านต้นทุนในระดับปานกลาง ทั้งนี้ต้องมีการแบกรับต้นทุนค่าใช้จ่ายเรื่องค่าจ้างแรงงานต่างด้าวเพิ่มมากขึ้น เช่น ค่าจ้าง ค่าอาหาร ค่าที่พัก เป็นต้น ซึ่งค่าจ้างแรงงานนั้นมีผลต่อต้นทุน รายจ่าย รายได้ หนี้สิน และมูลค่าความเสียหายของการดำเนินกิจการ สอดคล้องกับการศึกษาของ Mohsin Shafi et al. (2020) ที่กล่าวว่า ผลกระทบจากการแพร่ระบาดของโรคโควิด-19 มีต่อองค์กรขนาดกลางและขนาดย่อม (SMEs) ในประเทศปากีสถาน ทำให้กิจการ SMEs ได้รับผลกระทบที่รุนแรงและต้องเผชิญกับปัญหาหลายด้าน เช่น การหยุดชะงักของห่วงโซ่อุปสงค์และอุปทาน การลดลงของยอดขายและผลกำไร ต้นทุนทรัพยากรที่สูงขึ้น เป็นต้น ซึ่งในการศึกษาในเชิงคุณภาพ มีประเด็นในเรื่องสุขภาพเพิ่มเติม พบว่า ผู้ประกอบการต้องแบกรับต้นทุนค่าใช้จ่ายที่เกี่ยวกับการจ้างงานแรงงานต่างด้าวเพิ่มมากขึ้น เช่น ค่าจ้าง ค่าอาหาร ค่าที่พัก ค่าประกันสุขภาพ ค่าการตรวจ ATK เป็นต้น เนื่องจากแรงงานต่างด้าวส่วนใหญ่จะพักอาศัยอยู่ในบริเวณเดียวกับที่ทำงาน จึงต้องมีการควบคุมระมัดระวังความปลอดภัยทางสาธารณสุข เพื่อไม่ให้เกิดความเสี่ยงต่อสุขภาพ

ส่วนในด้านกฎหมายและนโยบายรัฐ พบว่าผู้ประกอบการได้รับผลกระทบในระดับปานกลาง ทั้งนี้เป็นเพราะการนำเข้าแรงงานต่างด้าวมีการดำเนินการหลายขั้นตอนและเพิ่มค่าใช้จ่ายมากขึ้น และผู้ประกอบการ SMEs ส่วนใหญ่ได้รับการสนับสนุนสิ่งของบรรเทาทุกข์ในการคัดกรองและกักตัวของแรงงานต่างด้าวจากหน่วยงานภาครัฐน้อยมาก เห็นได้จากการศึกษาเชิงคุณภาพ พบว่าผู้ประกอบการส่วนใหญ่ที่มีการจ้างงานแรงงานต่างด้าวไม่ได้รับการช่วยเหลือ เยียวยาผู้ประกอบการที่ประสบผลกระทบจากสถานการณ์โรคโควิด-19 ตามมาตรา 33 อย่างไรก็ตามมีนโยบายรัฐที่เป็นโครงการสนับสนุน ช่วยเหลือผู้ประกอบการ อย่างโครงการคนละครึ่ง ที่ช่วยให้กิจการยังพอมีการเคลื่อนไหวมากขึ้น ช่วยประคองให้ดำเนินต่อไปได้ สอดคล้องกับการศึกษาสำนักบริหารแรงงานต่างด้าว (2564) ได้กล่าวถึงแนวทางในการนำเข้าแรงงานต่างด้าว 3 สัญชาติ คือ เมียนมา ลาว และกัมพูชา ที่เข้ามาทำงานตามระบบ MOU โดยแรงงานต่างด้าวต้องดำเนินการตามมาตรการความปลอดภัยทางสาธารณสุข ก่อนออกใบอนุญาตทำงาน สอดคล้องกับการศึกษาของณภัทร วุฒะพันธ์ (2564: 135-137) ที่เห็นว่าภาครัฐควรมีการกำหนดนโยบายนำเข้าแรงงานต่างด้าวและให้ความสะดวกการกับการดำเนินการแก่ผู้ประกอบการเพิ่มมากขึ้น นอกจากนี้ ตรีนุช ไพชยนต์วิจิตร และคณะ (2563) ได้กล่าวเพิ่มเติมว่า ผู้ประกอบการต้องการให้รัฐช่วยเหลือแรงงานต่างด้าว โดยเฉพาะแรงงานต่างด้าวที่มีการลงทะเบียนถูกต้องตามกฎหมาย เนื่องจากความช่วยเหลือแรงงานต่างด้าวในช่วงสถานการณ์โควิด-19 ยังตกเป็นภาระของผู้ประกอบการแต่เพียงฝ่ายเดียว และผู้ประกอบการไม่ต้องการจะเลิกจ้างแรงงานต่างด้าวเหล่านี้เนื่องจากจำเป็นต้องพึ่งพิงแรงงานกลุ่มนี้เมื่อสถานการณ์กลับมาเป็นปกติ

สำหรับด้านทักษะฝีมือ พบว่าผู้ประกอบการได้รับผลกระทบในระดับปานกลาง โดยที่ผู้ประกอบการบางรายต้องเพิ่มต้นทุนในการฝึกอบรมให้กับแรงงานต่างด้าว และต้องการแรงงานที่มีความสามารถในการทำงานกับเทคโนโลยีมากขึ้น ซึ่งในการศึกษาเชิงคุณภาพ พบว่าการใช้เทคโนโลยีต้องพิจารณาที่ต้นทุนและรายได้ที่เกิดขึ้น หากนำมาใช้แล้วมีผลต่อราคาสินค้าหรือการบริการยังคงเลือกใช้แนวทางที่ช่วยประหยัดต้นทุนก่อน ซึ่งผู้ประกอบการส่วนใหญ่เห็นว่ากำลังแรงงานต่างด้าวสามารถทำงานได้หลากหลายมากกว่าการใช้เทคโนโลยี ซึ่งหากมีการนำเทคโนโลยีเข้ามาฝึกใช้กับแรงงานต่างด้าวก็อาจสามารถทำได้ ด้วยคุณสมบัติที่ว่า มีความขยัน อดทน รักที่จะเรียนรู้งาน โดยอาจจะต้องใช้เวลามากกว่าแรงงานคนไทย ทั้งด้านภาษาไทย และประสบการณ์ อย่างไรก็ตาม ลักษณะของธุรกิจบางประเภทไม่เหมาะสมที่จะให้แรงงานต่างด้าวให้ทำงานที่บ้าน แต่ในบางธุรกิจสามารถปรับเปลี่ยนรูปแบบการทำงานให้สอดคล้องกับศักยภาพของแรงงานต่างด้าวในแต่ละราย แรงงานต่างด้าวกับการทำงานในบางประเภทไม่เหมาะสมที่จะทำงานในระยะไกลหรือทำงานที่บ้าน เนื่องจากผู้ประกอบการไม่สามารถควบคุมคุณภาพของงานหรืองานมีประสิทธิภาพต่ำ ส่วนในการจัดการแรงงาน พบว่าผู้ประกอบการได้รับผลกระทบในระดับปานกลาง โดยแรงงานต่างด้าวต้องปรับเปลี่ยนการใช้ชีวิตที่แตกต่างไปจากเดิม เช่น เพิ่มมาตรการป้องกันตนเองและผู้เกี่ยวข้องมากขึ้น และผู้ประกอบการบางรายให้แรงงานต่างด้าวทำงานในหลายหน้าที่เพิ่มขึ้น ซึ่งในการศึกษาเชิงคุณภาพ มีประเด็นที่แรงงานต่างด้าวทำงานในหลายหน้าที่เพิ่มขึ้นในบางกรณี อย่างเช่น พนักงานป่วยด้วยโรคโควิด-19 เป็นจำนวนมาก ทำให้แรงงานต่างด้าวต้องช่วยทดแทนกำลังแรงงานที่สูญเสียไป

อย่างไรก็ตาม ในด้านสุขอนามัย พบว่าผู้ประกอบการส่วนใหญ่ได้รับผลกระทบในระดับน้อย เนื่องจากแรงงานต่างด้าวมีการปฏิบัติตามมาตรการสาธารณสุข มีการระมัดระวังหรือการป้องกันตนเองเป็นอย่างดี สามารถเข้าถึงอุปกรณ์ในการป้องกันตัวเองจากโรคโควิด-19 เช่น หน้ากากอนามัย เจลแอลกอฮอล์ และแรงงานต่างด้าวมีความรู้เกี่ยวกับการป้องกันตัวเองจากโรคโควิด-19 ไม่ น้อยไปกว่าคนไทย

การปรับตัวในการจ้างงานแรงงานต่างด้าวของผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ จากสถานการณ์โรคโควิด-19 ในจังหวัดปทุมธานี

โดยภาพรวมของผู้ประกอบการ SMEs ที่มีการจ้างงานแรงงานต่างด้าวสามารถปรับตัวได้ในระดับมาก เมื่อพิจารณาจากผลการศึกษาการปรับตัวข้างต้น พบว่าผู้ประกอบการมีการอบรมหรือให้ความรู้กับแรงงานต่างด้าวให้เข้าใจเกี่ยวกับมาตรการป้องกัน ส่วนมากจะแจ้งให้แรงงานใส่หน้ากากในพื้นที่ร้านหรือโรงงานอย่างเคร่งครัด หมั่นรักษาความสะอาดที่ทำงานหรือบริเวณที่มีแรงงานอยู่ด้วยกันบ่อยครั้ง อีกทั้งแบ่งบริเวณที่พักหรือที่ทำงานให้ชัดเจนระหว่างกลุ่มเสี่ยงกับกลุ่มปลอดภัย และผู้ประกอบการได้สนับสนุนการลดค่าใช้จ่ายในการดำรงชีวิตของแรงงานต่างด้าว เช่น ที่พัก ค่าน้ำ ค่าไฟ ค่าอาหาร ซึ่งในการศึกษาเชิงคุณภาพพบว่าผู้ประกอบการส่วนใหญ่ได้มีการแนะนำ สื่อสาร และให้ความรู้ในการป้องกันตนเองอย่างจริงจัง โดยจะหาวิธีการในการลดการเดินทางออกจากบริเวณที่ทำงานให้ได้มากที่สุด เพื่อลดความเสี่ยงในการรับเชื้อโรค สอดคล้องกับการศึกษาของบุญวรา สุขะโน และคณะ (2564) ที่กล่าวว่าแรงงานต่างด้าวส่วนใหญ่ในประเทศไทยเป็นแรงงานที่ใช้แรงและต้องสัมผัสกับผู้คน ทั้งเพื่อนร่วมงาน หรือลูกค้า แรงงานต่างด้าว ส่วนใหญ่ไม่สามารถทำงานที่บ้านได้ แรงงานต่างด้าวควรได้รับการป้องกัน และมีการฉีดวัคซีนเพื่อให้ได้ภูมิคุ้มกันหมู่ โดยให้วัคซีนตามประเภทงานที่มีความเสี่ยงมาก่อนประเภทอื่น มีมาตรการติดตามและควบคุมการเดินทาง โดยป้องกันหรือไม่ให้พบปะกับคนในชุมชน ควบคุมพื้นที่แบ่งโซนที่พักให้ชัดเจนระหว่างกลุ่มเสี่ยงกับกลุ่มที่ปลอดภัย และมีอาหารเพียงพอทั้งที่พักภายในและภายนอกสถานที่ทำงาน ซึ่งในการศึกษาเชิงคุณภาพ พบว่าผู้ประกอบการส่วนใหญ่เน้นย้ำในเรื่องการสื่อสาร โดยเห็นว่าแรงงานต่างด้าวสามารถเรียนรู้ได้เมื่อได้รับคำแนะนำ สื่อสารเกี่ยวกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลง รวมถึงให้ความรู้ต่างๆ เพื่อให้แรงงานต่างด้าวปรับตัวได้อย่างทั่วถึง อีกทั้งควรมีการสื่อสารอย่างเข้าใจและเป็นมิตร มีความเห็นอกเห็นใจกับแรงงานต่างด้าว และแรงงานทุกคนควรได้รับสิทธิขั้นพื้นฐานรวมถึงคำนึงถึงหลักสิทธิมนุษยชน ควรได้รับโอกาสเหมือนคนไทย นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับการศึกษาของ ปาริชาติ คุณปลื้ม (2563: 105-106) ที่กล่าวว่า การสื่อสาร ในการปฏิบัติเพื่อให้สามารถทำงานได้ประสบความสำเร็จจำเป็นต้องมีการสื่อสารและแนะนำระเบียบข้อปฏิบัติ ให้ได้รับรู้เท่าเทียมกัน เห็นภาพรวมการทำงานที่ชัดเจน และเพื่อให้ดูแลอย่างทั่วถึงและมีประสิทธิภาพ

นอกจากนั้นผู้ประกอบการส่วนมากสามารถปรับตัวต่อสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงได้เป็นอย่างดี โดยมีการช่วยเหลือและให้กำลังใจกับแรงงานต่างด้าว สร้างอารมณ์ให้มีความสุขได้ เห็นได้จากการศึกษาเชิงคุณภาพ พบว่าผู้ประกอบการควรหมั่นสร้างอารมณ์ให้มีความสุข ไม่กังวลหรือเครียดจนเกินไป เพราะว่าแรงงานต่างด้าวจะสัมผัสได้ถึงความมั่นคง ความปลอดภัย แล้วเลือกที่จะทำงานอยู่กับผู้ประกอบการต่อไปได้ ทำให้เห็นว่าสามารถที่จะนำพาให้กิจการอยู่รอดต่อไป สอดคล้องกับ John Forth et al. อ้างถึงในสุขุมรัตน์ มาระเนตร (2561: 33) ได้กล่าวว่า แนวทางการรักษาแรงงานสำหรับผู้ประกอบการ SMEs เอาไว้ คือ 1.มีค่าตอบแทนที่เหมาะสมและมีสวัสดิการที่ดี 2.ให้แรงงานมีส่วนร่วมในการออกความคิดเห็นในการบริการกิจการและได้รับการตอบแทนจากความสำเร็จนั้น 3.สภาวะแวดล้อมที่เหมาะสมต่อการทำงาน โดยมีความปลอดภัยต่อร่างกายและจิตใจ 4.ระบบการทำงานที่เหมาะสม แบ่งความรับผิดชอบการทำงานที่ชัดเจน 5.สร้างความมั่นคงต่อการทำงาน ทำให้แรงงานมั่นใจว่าจะมีงานทำต่อไปและจะยังได้รับการดูแลจากผู้ประกอบการ ในส่วนของการฝึกฝนและการเรียนรู้ โดยผู้ประกอบการบางส่วนมีการปรับใช้เทคโนโลยี เพิ่มช่องทางการบริการผ่านแพลตฟอร์มออนไลน์ เช่น การขนส่ง การขายสินค้า การบริการต่างๆ เป็นต้น มีการแนะนำให้แรงงานต่างด้าวใช้เทคโนโลยีในการทำงานได้ตามความต้องการ มีการปรับใช้ระบบดิจิทัลมาทดแทน

การใช้แรงงาน และผู้ประกอบการบางรายมีการปรับใช้เทคโนโลยีเพื่อช่วยลดขั้นตอนการทำงานให้มีลักษณะอัตโนมัติมากขึ้น ซึ่งในการศึกษาเชิงคุณภาพ มีประเด็นที่น่าสนใจต่อการปรับตัวในมิติเศรษฐกิจ พบว่าผู้ประกอบการเสนอว่าในสื่อสังคมออนไลน์มีความสำคัญมาก เนื่องจากว่าเมื่อมีลูกค้าเข้ามาแสดงความคิดเห็นต่อสินค้าหรือการบริการ จะบ่งบอกถึงคุณภาพได้เป็นอย่างดี การทำธุรกิจด้านการบริการสิ่งสำคัญ คือความพึงพอใจ ต้องมีความซื่อสัตย์และใส่ใจกับสินค้าและบริการ ยิ่งในสถานการณ์โรค โควิด-19 ยิ่งต้องมีความระมัดระวังความปลอดภัยต่อสุขภาพของพนักงาน และลูกค้า อีกทั้งการดำเนินธุรกิจต้องมีการปรับตัวที่แตกต่างกันในการดำเนินธุรกิจ ในการผ่านช่องทางออนไลน์ แพลตฟอร์ม และนวัตกรรมต่างๆ หากผู้ประกอบการใดไม่มีการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงให้ทันกับเทคโนโลยีที่เกิดขึ้นอาจจะส่งผลให้เสียโอกาสหรือมีการชะงักตัวในการดำเนินธุรกิจได้

การตอบสนองต่อเหตุการณ์ไม่คาดคิด โดยผู้ประกอบการส่วนมากมีการปฏิบัติตามมาตรการของภาครัฐเพื่อลดความเสี่ยงได้อย่างดี มีผู้ประกอบการบางรายปรับโครงสร้างแรงงานต่างด้าวและแรงงานไทยให้สอดคล้องและเพียงพอต่อการดำเนินกิจการที่มีรายได้ลดลง รักษาแรงงานต่างด้าวไว้ตามเดิม แต่อาจจะมีการปรับลดค่าจ้างบางส่วน ปรับลดชั่วโมงการทำงาน สอดคล้องกับการศึกษาของ เนื่อแพร่ เล็กเฟื่องฟู และคณะ (2563) กล่าวว่า แนวโน้มในอนาคตมีการปรับเปลี่ยนกลยุทธ์และรูปแบบการทำงานที่ลดต้นทุนมากขึ้น มีรูปแบบการจ้างงานที่ยืดหยุ่นมากขึ้น อย่างการจ้างงานแบบประจำ (Full-Time) มาเป็นรูปแบบการจ้างงานระยะสั้นหรือจ้างงานชั่วคราว (Part-Time) ในธุรกิจประเภทต่างๆ และมีแนวโน้มการนำเทคโนโลยีมาช่วยลดขั้นตอนบางอย่างให้มีลักษณะอัตโนมัติมากขึ้น

แนวทางสำหรับผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ ในการปรับตัวหลังจากสถานการณ์โรคโควิด-19 ต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ในจังหวัดปทุมธานี

เมื่อเกิดผลกระทบขึ้น ผู้ประกอบการ SMEs จึงต้องหาแนวทางปรับตัวที่เหมาะสมกับการดำเนินกิจการ ทั้งในเรื่องเกี่ยวกับทางเศรษฐกิจ ด้านสังคม โครงสร้างการทำงาน ด้านความปลอดภัยทางร่างกายและจิตใจ อย่างแนวทางที่ผู้ประกอบการได้สะท้อนให้เห็นถึงความสามารถปรับตัวต่อสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงได้เป็นอย่างดี โดยส่วนมากมีการคอยช่วยเหลือและให้กำลังใจกับแรงงานต่างด้าว สร้างอารมณ์ให้มีความสุขได้ มีสติรับมือต่อภาวะความเครียด และควบคุมอารมณ์หรือความวิตกกังวลกับปัญหาที่เกิดขึ้นได้มาก อีกทั้งการแก้ไขปัญหาที่เหมาะสมในการป้องกันการแพร่ระบาดของโรคโควิด-19 ทั้งต่อผู้ประกอบการ แรงงานต่างด้าว และลูกค้า การปรับรูปแบบกิจการเพื่อให้ดำเนินต่อไปได้ อย่างเช่น การรักษาแรงงานต่างด้าวไว้ตามเดิม แต่อาจจะมีการปรับลดค่าจ้างบางส่วน ปรับลดชั่วโมงการทำงาน หรือผู้ประกอบการบางรายจำเป็นต้องยอมขาดทุน เพื่อไม่ต้องหาแรงงานต่างด้าวเพิ่มเข้ามาใหม่ อีกทั้งการสื่อสารกับแรงงานต่างด้าวเป็นสิ่งสำคัญ จึงต้องคอยแจ้งข้อมูลและแนะนำให้แรงงานต่างด้าวมีการปรับตัวได้อย่างทั่วถึง ยิ่งในช่วงสถานการณ์โรคโควิด-19 ทำให้ผู้ประกอบการได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบการดำเนินกิจการในการปรับใช้เทคโนโลยี เพิ่มช่องทางการบริการผ่านแพลตฟอร์มออนไลน์มากขึ้น ทั้งนี้เมื่อการดำเนินธุรกิจทั้งในช่วงขณะเกิดและหลังจากสถานการณ์โรคโควิด-19 ทำให้ธุรกิจต้องหยุดชะงักตัวประกอบกับภาวะเศรษฐกิจไม่มั่นคง สิ่งสำคัญที่ผู้ประกอบการต้องการมากที่สุด คือ การสนับสนุนในเรื่องของเงินทุนจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง องค์ความรู้ที่เอื้ออำนวยให้ผู้ประกอบการในพื้นที่ การจัดหาช่องทางการตลาด การสนับสนุนทางการค้า การบริการ โดยผลักดันให้สินค้าและบริการได้มาตรฐาน และการให้ความรู้ด้านเทคโนโลยีที่เข้ามาช่วยพัฒนาการดำเนินธุรกิจ

องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย (Research Knowledge)

1. การวิจัยครั้งนี้ ได้ทราบถึงผลกระทบในการจ้างงานแรงงานต่างด้าวจากสถานการณ์โรคโควิด-19 ต่อผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ พบว่า 1) สภาพการจ้างงานแรงงานต่างด้าวในช่วงก่อนสถานการณ์โรคโควิด-19 โดยแรงงานต่างด้าวช่วยทดแทนกำลังแรงงานคนไทยได้มาก และผู้ประกอบการส่วนใหญ่ไม่ขาดแคลนแรงงานต่างด้าว และ 2) ช่วงสถานการณ์โรคโควิด-19 พบว่าผู้ประกอบการหาแรงงานต่างด้าวได้ยากมากขึ้น เนื่องจากมาตรการปิดพรมแดน ส่งผลให้แรงงานต่างด้าวไม่เพียงพอต่อความต้องการในการดำเนินกิจการ ผู้ประกอบการส่วนมากสะท้อนว่าการใช้เทคโนโลยีเข้ามาทดแทนกำลังแรงงานนั้นจะมีต้นทุนที่สูงกว่าต้นทุนค่าจ้างแรงงานต่างด้าว เป็นการสร้างภาระให้กับผู้ประกอบการที่จะต้องแบกรับต้นทุนการจ้างงาน นอกจากนี้ ผู้ประกอบการต้องมีการดำเนินการนำเข้าแรงงานต่างด้าวหลายขั้นตอนและสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมากขึ้น และส่วนใหญ่ไม่ได้รับการสนับสนุนสิ่งของบรรเทาทุกข์ในการคัดกรองและกักตัวของแรงงานต่างด้าวจากหน่วยงานภาครัฐ และในเชิงบวกจะเห็นว่าแรงงานต่างด้าวมีการปฏิบัติตามมาตรการสาธารณสุข มีการระมัดระวังหรือการป้องกันตนเองได้เป็นอย่างดี

2. ได้ทราบแนวทางการปฏิบัติในการจ้างงานแรงงานต่างด้าวต่อการปรับตัวของผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ พบว่า ผู้ประกอบการมีการแก้ไขปัญหาได้เหมาะสม โดยมีการให้ความรู้ แนะนำการปฏิบัติตัวให้เข้าใจเกี่ยวกับมาตรการป้องกันอย่างเคร่งครัด มีการควบคุมการเคลื่อนย้ายหรือการเดินทางของแรงงาน และผู้ประกอบการได้สนับสนุนการลดค่าใช้จ่ายในการดำรงชีวิตของแรงงานต่างด้าว ผู้ประกอบการส่วนมากมีการปฏิบัติตามมาตรการของภาครัฐเพื่อลดความเสี่ยง รวมถึงปรับโครงสร้างแรงงานต่างด้าวและแรงงานไทยให้สอดคล้องและเพียงพอต่อการดำเนินกิจการที่มีรายได้ลดลง โดยรักษาแรงงานต่างด้าวไว้ตามเดิม แต่อาจจะมีการปรับลดค่าจ้างบางส่วน ปรับลดชั่วโมงการทำงาน ผู้ประกอบการส่วนใหญ่มีความรู้สึกเห็นอกเห็นใจและเข้าใจความแตกต่างของแรงงานต่างด้าว ทั้งทักษะความสามารถ ภาษา ยอมรับความคิดเห็นของแรงงานต่างด้าวเพื่อเป็นประโยชน์ในการทำงาน เลือกแรงงานต่างด้าวที่สามารถเข้าใจความต้องการของลูกค้าหรือผู้มาใช้บริการได้เป็นอย่างดี อีกทั้งมีการสื่อสารกับแรงงานต่างด้าวอย่างเข้าใจและเป็นมิตร เมื่อมีการรับรู้ข้อมูลข่าวสาร นโยบายรัฐ แล้วจะมาสื่อสารและแนะนำการทำงานให้แรงงานต่างด้าวมีการปรับตัวได้ทั่วถึง

3. เสนอแนะแนวทางสำหรับผู้ประกอบการ SMEs ภาคการบริการ ในการปรับตัวหลังจากสถานการณ์โรค โควิด-19 ต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง พบว่า ในด้านเศรษฐกิจ สิ่งสำคัญที่ผู้ประกอบการต้องการมากที่สุด คือ การสนับสนุนในเรื่องของเงินทุนจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง องค์ความรู้ที่เอื้ออำนวยให้ผู้ประกอบการในพื้นที่ การจัดหาช่องทางการตลาด การสนับสนุนทางการค้า การบริการ โดยผลักดันให้สินค้าและบริการได้มาตรฐาน และการให้ความรู้เรื่องการใช้เทคโนโลยี การใช้ช่องทางสื่อสังคมออนไลน์ รวมถึงแอปพลิเคชันต่างๆ เพื่อเอื้ออำนวยและเพิ่มความสะดวกต่อการค้าและบริการ เพื่อลดขั้นตอนการทำงานให้รวดเร็ว สะดวกมากขึ้น สำหรับในด้านสังคม ควรเลือกการขึ้นทะเบียนแรงงานต่างด้าวให้ถูกต้องตามกฎหมาย อีกทั้งควรให้ความรู้ แนะนำแนวทางการปฏิบัติตัวที่ถูกต้องในด้านสุขอนามัย และการสื่อสารกับแรงงานให้ทราบเกี่ยวกับสถานการณ์ต่างๆ อย่างสม่ำเสมอ

ข้อเสนอแนะการวิจัย (Research Knowledge)

1. ข้อเสนอแนะการนำผลการวิจัยไปใช้

1.1 หน่วยงานภาครัฐควรร่วมมือกับองค์กรเอกชนช่วยกันพัฒนาหาแนวทางการปรับตัวเพื่อให้ผู้ประกอบการอยู่รอด โดยมีการอบรมให้ความรู้หรือมีผู้เชี่ยวชาญมาแนะนำการพัฒนากิจการ การดำเนินกิจการภายใต้วิกฤตการณ์เศรษฐกิจ สังคม และการเมือง

1.2 หน่วยงานภาครัฐควรมีช่องทางการช่วยเหลือผู้ประกอบการส่วนใหญ่ที่มีการจ้างงานแรงงานต่างด้าวไม่ได้รับการช่วยเหลือ เยียวยาผู้ประกอบการที่ได้รับผลกระทบจากสถานการณ์โรคโควิด-19 ตามมาตรา 33 เนื่องจากว่าผู้ประกอบการสะท้อนให้เห็นว่าไม่ได้รับเงินเยียวยาในการจ้างงานแรงงานต่างด้าว ทั้งที่ดำเนินการนำเข้าอย่างถูกกฎหมาย โดยสิ่งสำคัญคือการติดต่อสื่อสารจากหน่วยงานราชการแจ้งข้อมูลถึงผู้ประกอบการ เพื่อช่วยเหลือและรักษาผลประโยชน์ของผู้ประกอบการ

1.3 หน่วยงานภาครัฐควรให้ความสำคัญคุ้มครองหรือช่วยเหลือผู้ประกอบการ ควรพิจารณาตามประเภทธุรกิจและขนาดของธุรกิจเพื่อลดผลกระทบที่จะเกิดขึ้น

1.4 หน่วยงานภาครัฐควรเพิ่มบุคลากร ช่องทางการสื่อสารเกี่ยวกับการพัฒนากิจการ อย่างในกรณีการศึกษานี้ผู้ประกอบการส่วนใหญ่มีการปรับใช้เทคโนโลยีในการดำเนินกิจการมากขึ้น จึงมีความต้องการผู้เชี่ยวชาญให้ความรู้

2. ข้อเสนอแนะการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรศึกษาวิจัยในเรื่องของการดำเนินชีวิตของแรงงานต่างด้าวภายใต้สถานการณ์โรคโควิด-19 และการถูกเลิกจ้างในกรณีที่ผู้ประกอบการปิดกิจการ ทำให้แรงงานต่างด้าวบางรายกลายเป็นแรงงานที่ผิดกฎหมาย

2.2 การเลือกข้อความสำหรับสัมภาษณ์นั้นต้องพยายามเลือกข้อความที่ไม่ซับซ้อนมากเกินไป เพื่อให้ผู้ถูกสัมภาษณ์ตอบคำถามได้ตรงกับความเป็นจริงมากที่สุด อีกทั้งไม่ทำให้รู้สึกถึงความกังวลเกี่ยวกับข้อกฎหมายหรือผลกระทบจากการให้สัมภาษณ์

2.3 ควรทำการศึกษาเชิงคุณภาพจะเหมาะสมและได้ข้อมูลเชิงลึกได้ดีกว่าในเชิงปริมาณ อีกทั้งควรเลือกขอบเขตพื้นที่ที่เจาะจงมากขึ้น

เอกสารอ้างอิง (References)

กรมควบคุมโรค กองโรคไม่ติดต่อ กระทรวงสาธารณสุข. (2563). สถานการณ์โรคโควิด-19 และมาตรการควบคุมป้องกันในระดับโลก และในประเทศไทย. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.thaincd.com/document/file/download/knowledge/COVID19.65.pdf>. สืบค้นเมื่อ 10 มิถุนายน 2565.

ฐิตา เกษานนท์. (2562). ปลดล็อก SMEs ไทย ปรับตัวอย่างไรให้เติบโต. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: http://www.bot.or.th/Thai/MonetaryEconomicConditions/AAA/SMEs_paper.pdf. สืบค้นเมื่อ 1 พฤศจิกายน 2564.

ตรีสุข ไพบยน์วิจิตร และคณะ. (2563). การปรับตัวของผู้ประกอบการธุรกิจโรงแรมที่มีการจ้างงานแรงงานต่างด้าวในช่วงโควิด-19. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <https://tdri.or.th/2020/05/covid-19>. สืบค้นเมื่อ 10 พฤศจิกายน 2564.

- ณภัทร วุฒะพันธ์. (2564). การศึกษาการจ้างงานต่างด้าวชาวเมียนมาของผู้ประกอบการขนาดย่อมและกลาง ในจังหวัดพิษณุโลก. *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยพะเยา*. 9(1): 135-137.
- ธีรวุฒิ เอกะกุล. (2543). *ระเบียบวิธีวิจัยทางพฤติกรรมศาสตร์และสังคมศาสตร์*. อุบลราชธานี: สถาบันราชภัฏอุบลราชธานี.
- เนื่อแพร เล็กเฟื่องฟู และคณะ. (2563). เมื่อโควิด-19 ปิดเมือง: ผลกระทบต่อแรงงานไทยในมิติ supply-side. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <https://www.pier.or.th/abridged/2020/08/>. สืบค้นเมื่อ 3 กันยายน 2564.
- บุญวรา สุขะโน และคณะ. (2564). *มาตรการเกี่ยวกับแรงงานข้ามชาติช่วงโควิด-19*. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <https://tdri.or.th/2021/07/construction-camps-close-policy/>. สืบค้นเมื่อ 11 พฤศจิกายน 2564.
- ปาริชาติ คุณปลื้ม. (2563). การปรับตัวของธุรกิจหลังยุค COVID-19. *วารสารการเมือง การบริหาร และกฎหมาย มหาวิทยาลัยบูรพา*. 12(2): 105-107.
- สยมรัตน์ มาระเนตร. (2561). *แนวทางการพัฒนาศักยภาพของวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อมเพื่อก้าวสู่ยุคเอสเอ็มอี 4.0 : ศึกษาเฉพาะภาคธุรกิจบริการ*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สำนักงานแรงงานจังหวัดปทุมธานี. (2564). *รายงานสถานการณ์แรงงานจังหวัดปทุมธานี ไตรมาส 3 ปี 2564*. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <https://pathumthani.mol.go.th>. สืบค้นเมื่อ 19 พฤศจิกายน 2564.
- สำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (สสว.). (2564). *ข้อมูลและสถานการณ์ SMEs*. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <https://www.sme.go.th/th/page.php?modulekey=348>. สืบค้นเมื่อ 7 สิงหาคม 2564.
- สำนักบริหารแรงงานต่างด้าว. (2564). *สถิติจำนวนแรงงานต่างด้าวที่ได้รับอนุญาตทำงานคงเหลือทั่วราชอาณาจักร ประจำเดือนกันยายน 2564*. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: https://www.doe.go.th/prd/assets/upload/files/alien_th/08dda0c10c7239773dd4346eccf6b554.pdf. สืบค้นเมื่อ 7 สิงหาคม 2564.
- อมรรักษ์ สวนชุมพล และคณะ. (2560). การจัดการปัญหาแรงงานต่างด้าวโดยการมีส่วนร่วมของชุมชนในเขตจังหวัดปทุมธานี. *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ ในพระบรมราชูปถัมภ์*. 12(2): 151-153
- Mohsin Shafi et al. (2020). *Impact of COVID-19 pandemic on micro, small, and medium-sized Enterprises operating in Pakistan*. Retrieved December 2, 2021, from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2590051X20300071?via%3Dihub>